

Марина БАЛКО

ГРАМАТИКИ XVII СТ. В ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Статтю присвячено аналізу основних положень розділів „Граматики” Мелетія Смотрицького та „Кременецької граматики”, присвячених синтаксису. У розвідці обґрунтовується визначна роль цих праць у становленні теорії словосполучення в сучасному розумінні цього терміна.

Ключові слова: словосполучення, „ГраMATика”, Мелетій Смотрицький, „Кременецька граMATика”, синтаксичний зв'язок.

Учення про словосполучення як окрему специфічну одиницю синтаксису розвивається у вітчизняній лінгвістиці порівняно недавно (з XIX ст.), проте дослідження вітчизняними вченими способів поєднання слів почалися набагато раніше. Велике значення для зародження в українському мовознавстві вчення про словосполучення мають староукраїнські граматики, чільне місце серед яких належить працям, авторами яких були волинські вчені. Це передусім „ГраMATика” М. Смотрицького й так звана „Кременецька граMATика”, автором якої вважається А. Пузина. У цих працях було закладено підвалини вивчення словосполучення в україністиці, наголошено на важливості ґрунтового опрацювання способів зв'язку слів між собою.

Мета статті – проаналізувати роль „Граматики” М. Смотрицького й „Кременецької граматики” в становленні словосполучення в українському мовознавстві.

Праця Мелетія (Максима Герасимовича) Смотрицького „Грамматіки СлавенскаА правильное синтаґма” (далі – „ГраMATика”), як неодноразово наголошував дослідник мовознавчої спадщини М. Смотрицького В.В. Німчук, тривалий час впливала на розвиток лінгвістичної думки слов'янських народів і відіграла визначну роль у теоретичній підготовці грамастик літературних східнослов'янських мов та мовознавчої славістики, в історії освіти українського, російського, білоруського, сербського, хорватського, болгарського, молдавського й румунського народів¹. Над дослідженням структури, мовних

Історія мови 

¹ Німчук В.В. Основоположне значення „Граматики” М. Смотрицького у вітчизняному мовознавстві / В.В. Німчук // Східнослов'янські граматики XVI-XVII ст. – К. : Наука, 1982. – С. 6–20.

особливостей „Граматики” М. Смотрицького, специфіки підходу автора до аналізу мовного матеріалу працювали М.С. Возняк, М.С. Грушевський, В.В. Німчук, В.М. Русанівський та інші, проте внесок М. Смотрицького в становлення вчення про словосполучення ще не був предметом розгляду окремої розвідки.

З огляду на поставлену мету ми розглядатимемо третю частину „Граматики” М. Смотрицького, що має назву „Ω Свнтаџи” („Про синтаксис”).

Уведення розділу „Про синтаксис” до „Граматики” є досягненням М. Смотрицького, адже в його попередників (пор. мовознавчі праці таких учених XIV-XVI ст., як Костянтин Костенецький, Максим Грек, Іван Федоров, Лаврентій Зизаній та ін.) такого розділу не було. Автор визначає синтаксис так: „Свнтаџис”, або „Славенски Сочиненіе... реченіА ко осми слова частемъ возносимаА / извѣстнымъ нѣкоимъ чиномъ оучить сочинАти / и тѣмъ сокровенъ ихъ разумъ ѡткривати”². Таким чином, М. Смотрицький розуміє синтаксис як учення про способи поєднання слів у реченні, тобто як учення про словосполучення в сучасному його розумінні.

Цікавим є поділ М. Смотрицьким синтаксису на „простий” і „образний”. „Простий” синтаксис „навчає” правилам поєднання восьми частин мови („имя”, „мѣстоименіе”, „глаголь”, „причастіе”, „нарѣчіе”, „предлогъ”, „союзъ”, „мѣждометіе”). „Образний” синтаксис М. Смотрицький визначає як „образ гланіА противу правиломъ Свнтаџесов, искусныхъ писателей оупотребленіемъ оутверженъ”³, отже цей розділ являє собою „власне начерк стилістики”⁴, тобто синтаксис художньої мови.

Головну увагу автор приділив „простому” синтаксису. В.М. Русанівський зауважує, що в „Граматиці” М. Смотрицького „всі типи синтаксичних зв’язків між словами в простому реченні описано старанно і правильно”⁵. Належному викладові матеріалу, як наголошує В.В. Німчук, сприяло те, що М. Смотрицький нерідко порівнює церковнослов’янську синтаксичну систему з грецькою, латинською й книжною українською. Наприклад, дуже багато порівнянь з грецькою мовою в параграфі „Ω сочиненіи мѣстоименіиА”, наявні також порівняння способів поєднання

² Смотрицький Мелетій. Грамматіки СлавенскаА правильное синтагма : [Електронний ресурс] / Мелетій Смотрицький // <http://izbornyk.org.ua>.

³ Смотрицький Мелетій. Цитована праця.

⁴ Німчук В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. / В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1985. – с.162.

⁵ Русанівський В.М. Історія української літературної мови : [підручник] / В.М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – с 97.

іменників і прикметників у церковнослов'янській та грецькій мовах і под. Свої міркування з церковнослов'янського синтаксису М. Смотрицький часто аргументує, наводячи цитати з авторитетних для тієї доби джерел. Приклади іноді паспортизуються. Це, на думку В.В. Німчука, важливий елемент наукового підходу до об'єкта дослідження⁶.

Велика цінність роботи М. Смотрицького щодо закладення основ розвитку вчення про словосполучення, на нашу думку, полягає в тому, що більшість сформульованих ним правил про узгодження, керування, функції відмінків зберігаються в сучасних граматиках. Пор., параграф „Граматики” М. Смотрицького „Ω прилагателномъ и существителномъ” починається формулюванням правила побудови словосполучень на основі зв'язку узгодження, яке фіксується всіма сучасними граmaticами: „Имя прилагателное / именное / мѣстоименное / причастное / дѣепричастное и причастнодѣтелное существителному / емужеса прилагаетъ / согласуетъ в тоже родѣ / числѣ и падежи”⁷.

Учений досить детально висвітлив синтаксичні зв'язки узгодження й керування іменних частин мови, не оминувши навіть „ПриложеніА” (прикладки). Ґрунтовно й удадо викладено в „Граматиці” правила дієслівного керування, зокрема слушно підкреслено вживання форми родового відмінка замість знахідного при дієсловах із заперечною часткою *не*. Ориґінальними є параграфи про вживання орудного й місцевого відмінків, яких, як наголошує В.В. Німчук, немає в грецькій мові, а саме: „Ω Творителномъ со Именемъ”, „Ω Творителномъ: абіе и ѿ Гла Страдателнаго сочиненіи...”, „Ω Творителномъ Органа / Вины / Образа / Цены / ѿстоАніА / Мѣры...”, „Ω Сказателномъ со Гломъ...”, „Ω Сказателномъ со Глом: над Винителень...”, „Ω Сказателномъ со Предлогомъ на, над Винителень...”⁸. Зважаючи на те, що в живій мові дієслово *бути* у формі третьої особи однини й множини теперішнього часу пропускалося, учений кілька разів пише про вживання його („Ω Глѣ / есмь, Родителному сочинАемомъ...”, „Ω Родителномъ со Безличнымъ...” та ін.). Правила керування в „Граматиці” М. Смотрицького описані із залученням значної кількості прикладів.

У розділі „Ω сочиненіи Предлога” розгорнуто аналізуються правила приєдникового керування, при цьому зазначається

⁶ Німчук В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. / В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1985. – с.169.

⁷ Смотрицький Мелетій. Цитована праця.

⁸ Смотрицький Мелетій. Цитована праця.

⁹ Смотрицький Мелетій. Цитована праця.

специфіка відмінкових форм у конструкціях з різними прийменниками (пор., назви параграфів „Ω родителномъ со предлоги: оу, ѡ, изъ”, „Ω винителномъ / и творителномъ со предлоги / во / или в, на, прѣ, по”, „Ω сказателномъ со предлогомъ / ѡ или ѡбъ”, „Ω различій предлога по / и ѡ сочиненій егѡ”¹⁰ тощо). Окремий параграф у цьому розділі присвячено аналізу особливостей вживання „воз, или / вос, вмѣсто / за”, який „Винителну сочиняеться: якѡ, блгодать воз блгдть”¹¹. Автор підкреслив, що в церковнослов’янській мові *воз* (*вос*) виступає не тільки як префікс, а й як звичайний прийменник.

Поза увагою М. Смотрицького не залишилася така важлива риса слов’янського синтаксису, як використання при префіксальних дієсловах іменникових сполук із відповідними прийменниками: „Гли сложеннїи свойственнѣ со своихъ Предлогѡ оудвоенїемъ падежА приемлют, якѡ: ѡтхожу ѡт тебе: сниде съ нбсе: вниду въ домѡ: зайде за ѡблакъ: согласисА съ нимъ: надиде над мА: подиде под мА: предиде пред лицемъ моимъ: при мнѣ прииде: и прочъ”¹².

Багато дослідників (пор. роботи В.Л. Микитася, В.В. Німчука, В.М. Русанівського та ін.) неодноразово наголошували, що М. Смотрицький прагнув наблизити синтаксис церковнослов’янської мови до синтаксису живої мови. В.М. Русанівський зазначає, що церковнослов’янська мова на час її старанної регламентації в „Граматиці” М. Смотрицького „уже набула стільки східнослов’янських рис, що їх неможливо було зігнорувати: вони виступають в тексті правил... і в прикладах”¹³. На думку М. Смотрицького, церковнослов’янська мова покликана обслуговувати не тільки конфесійні потреби, а й інші сфери духовного життя. Учений добре знав, які старослов’янські конструкції з’явилися під впливом грецької мови. Приймаючи або відкидаючи їх, він здебільшого підкреслював, що те або інше явище притаманне насамперед грецькому синтаксису, напр.: „Нравомъ Аттїкъ и СлавАне Положителнаѡ оупотреблАють вмѣсто разсудителнаѡ: якѡ, блго єсть оуповати на Гсда / нежели оуповати на чїлка; и прочъ”¹⁴. М. Смотрицький дуже часто при конструкціях, що є кальками з грецьких, дає пояснення-паралелі,

¹⁰ Смотрицький Мелетій. Цитована праця.

¹¹ Смотрицький Мелетій. Цитована праця.

¹² Смотрицький Мелетій. Цитована праця.

¹³ Русанівський В.М. Східнослов’янський компонент у „Граматиці” М. Смотрицького / В.М. Русанівський // Східнослов’янські граматики XVI-XVII ст. – К.: Наука, 1982. – с. 116.

¹⁴ Смотрицький Мелетій. Цитована праця.

близькі до конструкцій живої мови. Це робить він навіть тоді, коли грецьке походження виразу не підкреслює, напр.: „ВысокаА деревь падоша: вѣмѣсто, всА високаА древа”¹⁵. У тих же випадках, коли описувалися невластиві живій мові церковнослов’янські конструкції, правило було лаконічним. Пор.: „Ω Дателномъ со Глѡмъ СамостоАтелномъ”: „ВсѢхъ залогъ Глѡмъ сочинАемъ бываеъ дателень / СамостАтелень: яко, Бгу дающу зависть ничтоже оуспѣваеъ. и, зрАщим имъ вхАтсА”¹⁶.

Синтаксис М. Смотрицького доповнює його морфологію. У розділі „Ω сочиненіи НарѣчіА”, яке пов’язується з іменником і дієсловом способом прилягання („НарѣчіА примещутъсА Именем / Глаголомъ”¹⁷), учений пише, що прислівники без, кромѣ, развѣ, вѣ, впуत्रь, свѣне, близь, далече, окрестъ, вѣсто, прежде, послѣди, даже до, ѡтай, паче, противу та ін., „предлогъ свойство имушаА”¹⁸, уживаються з родовим відмінком: внутрь дому, вѣ двора тощо, а слова чрез та сквозѣ „Винителному предидуть: яко, чрез мене, сіесть / през мене: и / сквозѣ иглено оухо”¹⁹.

Отже, М. Смотрицький ретельно, залучаючи велику кількість прикладів, порівнюючи церковнослов’янську мову з іншими мовами, аналізує особливості поєднання слів на основі синтаксичних зв’язків узгодження й керування. Висновки, яких доходить учений, є обґрунтованими й значущими і для мовознавства того часу, і для сучасної лінгвістики.

Децю пізніше, у 1638 році, у Кременці вийшла друком праця „Грамматіки, или Писменница языка Словен(ь)скаго тщателемъ вѣкратѣ издана в(ѣ) КремАнци Року ахали” (тобто 1638), яка є шкільним підручником церковнослов’янської мови для Кременецької братської школи²⁰. Автором „Граматики, або письменницї...” називають луцького єпископа Афанасія Пузину, проте точних вказівок про це наразі немає.

Багато дослідників зазначають, що „Кременецька граматика” є, власне, стислим переказом „Граматики” М. Смотрицького. В.В. Німчук наголошує, що велика за обсягом „Граматика” М. Смотрицького з численними додатковими поясненнями „призначалася насамперед для викладачів словенороської мови і

¹⁵ Смотрицький Мелетій. Цитована праця.

¹⁶ Смотрицький Мелетій. Цитована праця.

¹⁷ Смотрицький Мелетій. Цитована праця.

¹⁸ Смотрицький Мелетій. Цитована праця.

¹⁹ Смотрицький Мелетій. Цитована праця.

²⁰ Огієнко І.І. Історія українського друкарства / [Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик] / І.І. Огієнко. – К. : Либідь, 1994. – 448 с. („Пам’ятки історичної думки України”).

студентів шкіл вищого типу”, для учнів середніх шкіл потрібний був стислий підручник, у якому б „викладалися лише основи церковнослов’янської мови”²¹. „Граматики, або письменниця...” й стала таким підручником.

Третя частина „Кременецької граматики” має таку саму назву, як і в „Граматиці” М. Смотрицького, – „Ω свнтаџи” („Про синтаксис”). Тут, як наголошує В.В. Німчук, текст М. Смотрицького скорочено за рахунок додаткових пояснень – „простеженій”, „увѣщеній”, „изъятій”. Крім цього, у „Кременецькій граматиці” усунено значну кількість прикладів, знято покликання на цитовані джерела, відсутнє порівняння слов’янського матеріалу з грецькою й латинською мовами²². Варто відзначити, що кременецький лінгвіст у поодиноких параграфах модифікував текст М. Смотрицького (пор., наприклад, визначення синтаксису в „Кременецькій граматиці”: „Синтаџи(с) есть, яже оучить осмъ частій слова сложнѣ съчинАти и съве(р)ше(н)нѣ и(х) разум(ъ) обАвлАти”²³), увів нові приклади. Щодо окреслення в „Кременецькій граматиці” правил поєднання слів, то більшість з тих, що були наведені М. Смотрицьким, збережені й тут, проте, звичайно, значущість і змістовність висвітлення цих питань у граматиці 1638 року є набагато меншими, ніж у праці М. Смотрицького.

В.В. Німчук зауважує, що „Кременецька граматика” у свій час була, очевидно, популярним підручником словенороської мови... З неї навчалися грамоти й елементів філології цілі покоління”²⁴. Праця 1638 р., яка в основі є скороченою переробкою „Граматики” М. Смотрицького, „не внесла помітних нових елементів у граматичну теорію і практику українського мовознавства XVII ст. Однак у ній яскраво виражене прагнення до зрозумілого й стислого викладу навчального матеріалу”²⁵.

Мовознавчі праці волинських учених XVII ст. „Грамматіки СлавенскаА правилное синтагма” і „Грамматіки, или Писменница языка Словен(ъ)скаго тщателемъ вѣкратцѣ издана в(ъ) КремАнци Року ахали” мали велике значення для становлення у вітчизняній лінгвістиці теорії словосполучення. Автори узагальнили досвід подібних праць, значно розширили опис мовного матеріалу, увели розділ „Про синтаксис”. У „Граматиці” М. Смотрицького і

²¹ Німчук В. „Грамматіки, или письменнициязыка словенскаго” / В. Німчук // Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст.. – К. : Наук. думка, 1985.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

„Кременецькій граматиці” закладено основи вивчення типів зв’язку слів у словосполученнях, таким чином, вони сприяли розвитку граматики як напряму мовознавства.

Марина Балко

Граматики XVII в. в истории становления теории словосочетания

В статье анализируются основные положения разделов „Граматики” Мелетия Смотрицкого и „Кременецкой грамматики”, посвящённых синтаксису. Автор статьи обосновывает вывод о том, что эти труды сыграли важную роль в становлении теории словосочетания в современном понимании этого термина.

Ключевые слова: словосочетание, „Грамматика”, Мелетий Смотрицкий, „Кременецкая грамматика”, синтаксическая связь.

Maryna Balko

Grammars in history of becoming of theory of word-combination of the 17th century

The article is devoted the analysis of substantive provisions of sections of both Melety Smotricky’s „Grammar” and „Kremenetska grammar”, devoted syntax. The author of the article proves a conclusion that these works have played an important role in the formation of the theory of a word-combination in the modern understanding of this term.

Keywords: word-combination, "Grammar", Melety Smotritsky, „Kremenetska grammar”, syntactic link.